

93 HARBİ VE SONRASINDA ARTVİN

Zemzem YÜCETÜRK*

ÖZET

93 Harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Türk ordusu ile birlikte Artvin halkı da bütün gücüyle direnmiştir. Bu sırada Artvin'in de içinde bulunduğu doğu bölgesinden Anadolu içlerine yaşanan göçler, bölge halkını sıkıntıya sokan başlıca durumlar olmuştur. Bu göçler aynı zamanda işgal kuvvetlerinin bölge halkını zorla Hıristiyanlaştırma faaliyetleri ve bu halka uyguladıkları zulümlerin sonucu gerçekleşmiştir. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya terk edilmiştir. Batum Sancağı'na bağlı bulunan Artvin, Ardanuç, Borçka, Şavşat ilçelerini içine alan yerler de Rusya'ya bırakılmıştır. Bölgenin 1918 yılında tekrar Osmanlı Devleti'ne bağlanmasına kadar geçen kırk yıllık Rus yönetimi sırasında Artvin'in de içinde bulunduğu bölge halkı Rusların birçok zulmüne maruz kalmıştır. Rusya'da 1917'de Bolşevik İhtilali ortaya çıktıktan sonra Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmada alınan karar doğrultusunda halk oylaması yapılmıştır. Oylama sonucunda Kars, Ardahan ve Batum, Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı sonucunda imzalanan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti Artvin'den çekilmiştir. Bundan sonra Artvin İngilizler tarafından 17 Aralık 1918'de işgal edilmiştir. İngilizlerin de buradan çekilmesinden sonra Nisan 1920 tarihinde bölgeyi Gürcüler hakimiyetleri altına almışlardır. Gürcü işgali 1921 başlarına kadar devam etmiş olup, Artvin ve çevresi 1921 yılında Türk Devleti topraklarına katılmıştır. Biz bu makalede arşiv belgeleri ışığında 93 Harbi ve sonrasında Artvin'de yaşananlarla Artvin halkının gösterdiği mücadeleyi ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Artvin, 93 Harbi, Berlin Antlaşması.

ARTVİN DURING AND AFTER THE 1877-78 TURKO-RUSSIAN WAR

ABSTRACT

Together with the Turkish army, the people of Artvin resisted with all their might in the 1877-1878 Ottoman-Russian War, which was the 93 War. During these invasions, migrations from the eastern region, including Artvin, to the interior of Anatolia, were the main situations that put the people of the region into trouble. Kars, Ardahan and Batum has been abandoned to Russia with the Berlin Treaty signed in 13 July 1878 after the Ottoman-Russian War. Artvin, Ardanuç, Borçka, Şavşat districts which are connected to Batumi Sanjak were left to Russia. The people of the region, including Artvin, have been subjected to many Russian persecution during the forty years of Russian rule until the reunification of the region to the Ottoman Empire in 1918. After the Bolshevik Revolution in 1917 in Russia, the Ottoman Empire and Russia signed the Treaty of Brest-Litovsk on March 3, 1918. A vote was held in accordance with the decision taken in the Treaty. As a result of voting, Kars, Ardahan and Batum were connected to the Ottoman Empire. However, the Ottoman State was withdrawn from Artvin with the Mondros Armistice signed on 30 October 1918 as a result of the First World War. Artvin was then occupied by the British on 17 December 1918. After the withdrawal of the British in April 1920, the Georgians took over the region. The Georgian occupation continued until the beginning of 1921, and Artvin and its surroundings joined the territory of the Turkish State in 1921. In this article, we tried to reveal what happened in Artvin and to the struggle of the people of Artvin in 93 War and after that in the light of documents.

Keywords: Artvin, 93 War, Treaty of Berlin.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 15.11.2019; Yayına Kabul Tarihi: 15.01.2020

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, ARTVİN;

ORCID: 0000-0002-9638-7160, E-posta: zemzem_yuceturk@artvin.edu.tr

Giriş

Artvin şehri Doğu Karadeniz bölgesinde bulunan Çoruh vadisinin sol tarafında kurulmuştur (Tuncel 1991: 420)¹. Türkiye'deki önemli ırmaklardan Çoruh ırmağı da bu şehirden geçer. Irmak Erzurum ilinde bulunan Mescit dağı'nın Çivilikaya tepesinden akmakta olup, buradaki ismi Çeşmeli çayı olarak geçer. Bayburt'tan ve Erzurum'a bağlı İspir ilçesinden de geçen ırmak, Artvin iline Yusufeli ilçesinden geçerek ulaşmaktadır. Çoruh vadisi boyunca ilerlemesine devam eden ırmak, buradan Artvin merkezine yakın Köprübaşı mevkiine kadar gelir. Daha sonra, Borçka ilçesine varmadan Murgul çayı ile birleşir ve Borçka kent merkezini ikiye ayırarak kuzeye devam eder ve Borçka ilçesine bağlı Muratlı köyü topraklarından çıkarak, Gürcistan'a geçiş yapar (Aytekin 2013: 59).

Artvin, kuruluşu eski dönemlere kadar uzanmayan Ortaçağ şehridir. Bununla birlikte, şehirde yapılan kazılar, bölgede milattan önce 2000 yıllarına ait bazı yerleşmeler olduğuna dair bir sonuç çıkarmıştır (Tuncel 1991: 420). Milattan önce IX. yüzyıldan itibaren şehir Urartu Devleti'nin yönetimine girmiştir (Köse 2019: 59).

Artvin bir dönem kısa süreli olarak Roma hâkimiyetine girmiştir. Yörede V. yüzyılın başlarında Bizans egemenliği hüküm sürmüştür (Tuncel 1991: 420). Halife Hz. Osman'ın askerî faaliyetleri sonucunda Artvin, 646 yılında İslam topraklarına katılmıştır. Şehir halkı daha sonra Bizans ve İslam Devleti arasında yönetim değişikliği yaşamıştır (Göge Komşu Topraklar 2008: 43). M.S. 939'da Livane Kalesi Müslüman ordularının akınlarını denetlemek için yapılmıştır (Tuncel 1991: 420).

Büyük Selçuklular 1018'de Anadolu'ya yaptıkları akınlar sırasında Artvin'e de girmişlerdir. Sultan Alparslan 1068'de bölgeyi fethetmiştir. 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Melikşah zamanında gerçekleştirilen Kafkasya Seferi'yle Artvin kesin olarak Selçuklu hâkimiyetine girmiştir (Artvinli 2013: 25).

Bundan sonra şehirde sırasıyla Gürcülerin ve Selçukluların hâkimiyeti görülmüştür. Şehir Selçuklu döneminde uç beyi statüsündeki Azerbaycan Atabeyleri tarafından idare edilmiştir. XIII. yüzyılda Moğol ve İlhanlıların, XV. yüzyılda da Akkoyunluların bölgede hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Mahalli idareciler olarak ise Atabeyler yönetimlerine devam etmişlerdir (Tuncel 1991: 420). Akkoyunlu Devleti'nin yıkılmasından sonra Azerbaycan Emiri Elvent Bey şehri idaresine almıştır. 1502 yılında Safevi Hükümdarı Şah İsmail ile Elvent Bey arasında yaşanan mücadele sonucu Akkoyunlu Devleti ile birlikte Artvin de Safevilerin eline geçti (İl Yıllığı 1973: 27).

Atabeylerin idaresinde bulunduğu zaman şehir tekrar Gürcü istilasına uğramıştır. Bunun üzerine Artvin beyleri, Osmanlı Devleti tarafından Trabzon valisi olarak görevlendirilen Şehzade Yavuz Sultan Selim'den yardım istemişlerdir. Böylece Osmanlıların yardımıyla Gürcüleri kovmuşlardır. Bu dönemde Artvin ve çevresi Osmanlı Devleti idaresinde içişlerinde serbest bir yönetim uygulamıştır.

---

¹ Artvin il merkezinin ve Artvin ilinin Osmanlı dönemindeki adı olan Livane veya Livana adı asıl olarak Yusufeli ve Artvin merkezi kapsayan Çoruh vadisinin genel adıdır (Artvinli 2013: 179-180). Evliyâ Çelebi Seyehatnâmesi'nde Livâne olarak bahseder (Evliyâ Çelebi 1998: 160). 1874 yılında bölgeyi gezen Gürcü toplum adamları arasında önemli yeri olan askerî uzman Giorgi Kazbegi Livane'den "Livan" olarak söz etmiştir (Kazbegi 2019: 105). Arşiv kayıtları incelendiğinde de Livan ismi kullanıldığı görülmektedir (A. MKT. G. 231. S. 18. B. 1-1). Artvin ise yerel ağızda Artavani olarak telaffuz edilmektedir (Atalay 2018: 542). Gürcücede Art'uvani, Artvani, Artvini; Rusça ve Ermenicede Ardivin olarak geçerken, Lazlar bu ismi Art'vini olarak kullanmaktadırlar (Küçükaydız 2019: 7).

Erzurum Beylerbeyliği 1535 yılında Dulkadirli Mehmet Han idaresinde kurulmuştur. Mehmet Han'ın 1537-1539 yılında düzenlediği seferler sırasında Yusufeli-Artvin bölgesini içine alan Livane fethedilmiştir. Mehmet Han zamanında bu bölgede Livane Sancağı kurularak Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlanmış ancak 1542-1543 yıllarında söz konusu sancak Gürcülerin eline geçmiştir (Aydın 1998: 60-65). Vezir Kara Ahmet Paşa, ikinci İran seferi sırasında (1549) bir buçuk ay içinde Gürcistan'ın yirmi kalesi dâhil, Tortum, Ağcakale ve Kamhis ile birlikte Livane deresi ve Artvin'i aldı. 1551'de de Ardanuç, Şavşat, Göle ve Ardahan Osmanlı idaresine katıldı (Karamanlı 1996: 314).

Erzurum Beylerbeyliği, 1568-1574 yıllarına ait sancak listelerine göre yirmi sekiz sancaktan oluşuyordu. Bu sancaklar arasında Trabzon, Karahisar-ı Şarkî (Şarkîkarahisar, Şebinkarahisar), Kiğı, Pasin, İspir, Çemişkezek, Mazgird, Oltu, Batum, Mamrevan (Namran), Ardanuç, Tortum, Ardahan, Kars, Acara, Malazgirt ile birlikte Livane de yer alıyordu (Küçük 1995: 328). Diğer sancaklar Erzurum, Hınıs, Soğman an ülkâ-ı Çemişkezek, Pertek an ülkâ-ı Çemişkezek, Bârdîz, Kızucan, Küçük Ardahan, Pertekrek ve nısf-ı Livane, Şavşat, İmirho ve Tekman'dır (Kunt 1978: 139-141).

1578'de başlayan Osmanlı-İran mücadelesi sırasında bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti sağlandı ve 1579'da Çıldır Eyaleti'nin teşkilinden sonra da Artvin bu eyalete bağlanan Livane Sancağı'nın merkezi oldu (Tuncel 1991: 420)². XVIII. yüzyılda belgelerde kaza haline getirildiği anlaşılan Livane'nin Kokasbet, Kumat, Murgul ve Sinkot olmak üzere dört nahiyesi bulunmaktadır (Temel 2019: 126). Ancak nısf-ı Livane 1717-1730 yıllarında Çıldır Eyaleti'ne bağlı bir liva (sancak)dır (Başar 1997: 119-123)³ 1828 öncesinde Artvin'in de içinde bulunduğu Batum, Kars, Çıldır'ın merkezi Ahıska, Doğubayezit gibi yerler Osmanlı toprakları içinde yer alıyordu ve Rusların amacı öncelikle buraları ele geçirmek olmuştur. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda 1828 Haziranında General Paskeviç komutasındaki Rus orduları saldırıya geçti. Aralıklı olarak bir yıl süren savaşlar sonucunda Poti Kalesi, Ahıska, Kars ve Erzurum gibi yöreler Rusların eline geçti. Ruslar işgal ettikleri bu kentlerde Türklerin direnişi nedeniyle büyük kıyım girişmişlerdir. Savaş sonunda 14 Eylül 1829 Edirne Antlaşması'na göre Ruslar daha önce ele geçirdikleri birçok yöre ile beraber Kars, Ardahan, Bayburt, Muş, Şavşat ve Artvin'i boşalttılar. Buna karşılık Çıldır Eyaleti'nin bazı sancaklarını ve Poti Liman kenti ve daha bazı kentleri topraklarına kattılar (Yurt Ansiklopedisi 1982: 906).

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gerçekleşen 1853-56 Kırım Savaşı'nda Kars'tan da bu savaşlara altı yüz gönüllü katılmıştır. Bu askerlerin hareket ve idaresiyle eski Livane sancak beyleri torunlarından Ali Bey ilgilenmiştir (1973 İl Yıllığı 1973: 29-30). 29 Eylül 1855 Cumartesi günü yedi buçuk saat süren çok kanlı savaş, "Büyük Kars Zaferi" ile sonuçlanmıştır (Özder 1971: 26). O yıllarda İngiltere hükümetince Kars'a gönderilen İngiliz doktoru anılarında bu savaşlara Artvin (Livane) yöresinden gelen gönüllülerin de katıldığını ve bu gönüllülerin Kars savaşında büyük yararlılıklar gösterdiğini anlatır (Yurt Ansiklopedisi 1982: 906). İngiliz Doktor H. Sandwith anılarında 29 Eylül'de yapılan bu savaş için şu ifadeleri kullanmıştır; "*Rusların ezici bir sayı üstünlüğü ile aynı zamanda hücum ediyor ve çoğu Laz (Artvinli) gönüllülerinden ibaret çok zayıf bir kuvvetle müdafaa*

² Ahıska olarak da geçen Çıldır'ın merkezi, buranın eyalet olduğu zamanda Ahıska, sancak olduğu dönemde de Oltu'ydu. Asıl Çıldır ise Ardahan'a bağlı bir nahiyeydi. Çıldır 1578'de eyalet, 1828'de Erzurum Eyaleti'ne bağlı sancak 1878'de de Rusya'ya geçen Ardahan'ın nahiyesi konumundadır. 1921'de Ardahan Türk hâkimiyetine geçince Çıldır buraya bağlı nahiyedir. 1924'te Kars'a bağlı kaza, 1992'de de Ardahan'a bağlı kazadır (Sezen 2006: 127). Ayrıca Çıldır Eyaleti hakkında daha geniş bilgi için bk. Emecen 1993: 300-301.

³ Livâne: Artvin, nısf-ı Livâne: Artvin ile Yusufeli arası (Sezen 2006: 341). Evliyâ Çelebi Seyehatnâmesinde nısf-ı Livân veya nısf-ı Livâne olarak bahseder (Evliyâ Çelebi 2006: 83; Evliyâ Çelebi 1998: 160).

edilen bu mevzileri Ruslar girip işgal ediyor. Williams bir Arap alayı ile Kadri Bey'i İngiliz tabyalarının doğu ucuna göndermişti. Bunlar da aynı zamanda bir taraftan Ruslara ateş ettiler. Böylece düşman kendini iki taraftan birden taarruza uğramış bir vaziyette buldu. Önden ise şehrin kayalıklarına tırmanan bir Laz (Livaneli) kuvveti ile tehdit ediliyorlardı. Rus ordularının hurraları, kaplan gibi çarpışan ve mütemadiyen süngüleyen Türklerin "Allah Allah" naralarına karıştı. Ak sarıklı şehirlilerin, ellerindeki palalarla etrafı biçerek cenge daldıkları görüldü. Çevik ve korkunç Lazistan (Livaneli) dağlıları da tüfek dipçığı ile vuruşuyor, yahut ilerleyen düşmana taşlar fırlatıyorlardı..." (Özder 1971: 26-27). Bu savaşta Artvin ve civarında yönetim değişikliği olmamıştır (Yurt Ansiklopedisi 1982: 906).

1. 93 Harbinde Kafkasya ve Artvin Çevresi

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), Osmanlı Devleti'nin Balkan toprakları olan Bosna ve Hersek'te 1875'ten itibaren başlayan ve diğer Balkan topraklarına da yayılan isyanlar sonucunda çıkmıştır. Bu isyanların bir sebebi burada bulunan Hıristiyan tebaanın Osmanlı yönetiminden memnuniyetsizliği ise de en önemli sebeplerden biri Rusya'nın bütün Slav asıllı milletleri kendi yönetiminde birleştirmesi esasına dayanan Panславизм politikasıdır. Slav asıllı milletlerin bulunduğu Balkan topraklarında çıkan bu isyanlara başta Rusya olmak üzere Avrupa devletleri de müdahil olmuştur (Armaoğlu 2003: 489-494). Bu müdahaleler sonucunda Rusya, Avrupa devletleri ve Osmanlı Devleti'nin de katıldığı İstanbul Konferansı 23 Aralık 1876'da İstanbul'da toplanmıştır. Osmanlı Devleti bu konferansta kendisine sunulan ve Balkan topraklarında yapması istenilen ıslahat tekliflerini reddetmiştir. Bu nedenle Londra'da 31 Mart 1877 tarihinde İstanbul Konferansı'na katılan devletler tarafından Balkanlarda yapılacak olan ıslahat tekliflerini içeren bir takım kararlar alınmıştır. Londra Protokolü adı altında belirlenen bu kararlar da yine Osmanlı Devleti tarafından reddedilmiştir. Bu nedenle Balkanları kendi hâkimiyetine almakta kararlı olan Rusya 19 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne karşı harp kararını Avrupa'ya bildirmiştir (Karal 2007: 39-41). Savaş iki cephede gerçekleşmiş, Rumeli cephesinin kumandanlığını Tokatlı Mareşal Gazi Osman Paşa, Artvin şehrinin de bulunduğu doğu cephesinin kumandanlığını ise Bursalı genç Mareşal Gazi Ahmet Muhtar Paşa yapmıştır. Ruslar 24 Nisan 1877 Salı günü şafakla Arpaçayı'ndan ve Ahıska kesiminden Osmanlı Devleti'nin doğu sınırını geçmişlerdir. 1855'teki Kars muharebesine katıldığı için bölgeyi iyi tanıyan Tiflisli Ermenilerden Loris Melikof (Melikyan) Rus ordusunun başında bulunmuştur. Melikof Ahıska üzerinden ve sağ koldan ilerlemiştir. Sol kol kumandanları olan General Arşak da Ermenidir. Ahilkelek'ten ilerleyen düşman kolunun başında Gürcü General Çavçavadze bulunmaktaydı. Bu yürüyüşleri sırasında Ruslar "Gürcülük" ve "Ermenistan Muhtariyeti" propagandalarını da yaparak yerli halkı kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Gürcülük propagandası Rusların düşündüğü kadar itibar görmezken, Osmanlı Devleti'nde rahat bir hayat sürerek zenginleşen ve askere alınmadıkları için nüfusları artan Ermeniler devlete ihanette tereddüt göstermemişlerdir. Ruslar 25 tabur piyade ile 48 süvari bölüğü ve 96 topla 28 Nisan 1877 günü Kars Kalesi'ni kuşatmaya başlamıştır. Düşmanın sol kanadı da Osmanlı askeri tarafından boşaltılan Bayezit Kalesi'ni 30 Nisan'da işgal etmiştir. Ruslar Karakilise (Karaköse)'ye ilerlerken Başkumandan Ahmet Muhtar Paşa'nın emri üzerine Eleşkirt'teki Karşlı Hatunoğlu Kurt İsmail Hakkı Paşa da kuvvetleriyle geri çekilerek Pasin'e geçmiştir. Düşmanın süvari kollarından biri de 8 Mayıs 1877 günü Kağızman'ı işgal ediyordu. Türk kuvvetleri Kars, Ardahan, Batum kesiminde ise toplam 106 piyade taburundan oluşuyordu. Bu kuvvetler içinden 39 piyade taburu ve 3 süvari bölüğü ile 6 bataryalı top Kars'ta Hüseyin Hami Paşa kumandasında bulunuyordu. Ardahan'da 10 piyade taburu, 6 süvari bölüğü ve 3 bataryalık top, Ferik (Korgeneral) rütbeli Kasap Hüseyin Sabri Paşa

emrindeydi. Batum'da ise 57 piyade taburu ile 6 süvari bölüğü ve bir miktar top Derviş Paşa emrinde bulunuyordu (Özder 1971: 32-34).

Savaşın geçtiği doğu cephesini aydınlatmak için dönemle ilgili belgelere bakılacak olunursa Cihad tepesinde bulunduğu belirtilen Hasan Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen 10 Mayıs 1293 (22 Mayıs 1877) tarihli telgrafta Ardahan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi nedeniyle Livane halkının paniğe kapıldıkları ve vatanın savunması için her türlü hizmete hazır oldukları belirtilerek halktan eli silah tutanlara verilmek üzere iki bin adet tüfeğin gönderilmesi istenmiştir. Bu bilgilerden Livane halkının Ardahan'ın Ruslar tarafından işgali karşısında Artvin'den ayrılmayarak vatanı savunmaya hazır oldukları anlaşılmaktadır. Telgrafta ayrıca düşmanın Artvin üzerinden Batum'a saldıracağına düşünülüğünü, burada bulunan on askerin de Rusların Batum'a saldırılarına karşılık Batum'daki çocuklarını korumak için oraya hareket ettikleri belirtilmiştir. Bu durum karşısında alınan önlemler de belirtildikten sonra istenilen tüfeklerden ve Sinop salis taburundan başka daha yedi tabur asakir-i şahane (padişah askeri) nin, daha önce talep olunan batarya sahra ve batarya dağ topunun acilen gönderilmesinin gerektiği arz edilmiştir (Göge Komşu Topraklar 2008: 13; ATASE Arşivi K:2, G:14, B: 14-1). Ardahan savaş sırasında Türk ordusunun sol tarafında kaldığı için buranın işgal edilmesiyle ordunun önü ve solu tehlikeye düşmüştür. Bundan sonra düşmanın Penek ve Oltu'dan geçerek Erzurum'a ulaşma tehlikesi de ortaya çıkmıştır. Ayrıca Derviş Paşa kumandasında Batum'da bulunan ordunun arkası da yine Ardahan'ın işgali ve Çoruh Nehri boyunca Batum'a giden Livane yolunun açık kalması sebebiyle düşman ordusuna açık hale gelmiştir (Mehmet Arif 1970?: 222). Bu nedenle Ardahan düşman eline geçtikten sonra Gazi Muhtar Paşa o sırada Kiği Kaymakamı bulunan Artvin (Livane) Sancakbeyleri ailesinden Dede Bey (Paşa)'i bir tedbir olarak 23 Mayıs 1877'de Ardanuç Kaymakamlığı'na tayin etmiştir (Tokdemir 1978: 172-173; Yüçetürk 2018a: 18). Dede Bey, kaymakamlık görevi ile birlikte Artvin, Ardanuç, Şavşat kesimleri ve Tavusker kazalarından Asakir-i Muavene adı altında yerli-gönüllü asker toplayıp, hem Batum-Ardahan yolunu, hem de sol kanattan düşmanın Erzurum'a ilerleme yolunu kapatacağı (Özder 1971: 39-41) Ancak tasarlanan plan gerçekleşmediği gibi Dede Bey de istenilen sayıda kuvveti toplayamamıştır (Ahmet Muhtar 1996: 107-111)⁴. Yine dönemle ilgili 27 Mayıs 1293 (8 Haziran 1877) tarihli Livane ciheti Asâkir-i Muavene Kumandanı Dede Bey'den İstanbul'a gönderilen telgrafta halkın vatanseverlik duygularının kabardığı ve düşmana karşı savaşa katılmak istedikleri bildirilerek, vatan ve padişah uğrunda canlarını vermeye hazır oldukları ifade edilmiştir. Ayrıca düşmanın vatan toprağından bir yere tecavüzüne asla meydan vermeyecekleri belirtilerek ihtiyaç duydukları silahların gönderilmesi istenmiştir. Bu telgraf yetkililer tarafından 29 Mayıs 1293 (10 Haziran 1877) tarihinde Savunma Bakanlığı'na iletilmiş ve bakanlığa gönderilen bu konudaki yazıda ise istenen silahların verilmesinin isabetli olacağı bildirilmiştir (Göge Komşu Topraklar 2008: 15). İlgili yarbay tarafından Yüksek Askerî Şûrâ Başkanlığı'na gönderilen 29 Haziran 1293 (11 Temmuz 1877) tarihli telgrafta da Rusların Livane ve Ardanuç tarafına hücumlarına şiddetli şekilde karşılık verilip, adı geçen vatan topraklarının müdafaa edildiği belirtilerek, bu durumun Rusların geri çekilmesini sağladığı belirtilmiştir. Ancak burada bulunan Rus askerlerinin sayıca tam olarak bilinemediği, duyulanlara göre altı tabur piyade ve bir miktar süvari ile hücum ettikleri ifade edilmiştir. Rusların Ardahan tarafında bir miktar karakol bırakıp gittikleri ve

⁴ Yahya Dede Bey 1867 yılında da Ardanuç kaymakamlığına atanmış olup, buradaki görevinden dolayı 4. Rütbe'den Mecidî Nişânı ile ödüllendirilmiştir. Dede Bey'in aldığı rütbe ve nişanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yeşilyurt 2017: 106.

bu sıralarda birkaç tabur gelmiş olduklarına dair de duyum aldıklarını, Poshov⁵ taraflarında iki tabur piyade ve bir miktar süvarilerinin olup bunların zaman zaman azaltılıp eksiltilecek buralarda gezdiği, Ahıska⁶ cihetinde de üç dört tabur piyade ve bir miktar süvarinin olduğunun tespit edildiği bildirilmiştir. Acara-i Ulya⁷ tarafında dört tabur yardımcı milis askeri bulunup, bin yüz neferden ibaret Livane Kazası askerlerine ağızdan dolar tüfek verildiği belirtilmiştir. Bin iki yüz neferden oluşan Acara-i Ulya Nahiyesi yardımcı neferlerine de iğneli tüfek verilir, bunların Şerif Bey kumandasında harp mevkiinde oldukları, Acara-i Süfla'nın bin beş yüz neferden oluşan üç tabur yardımcı askerlerine de aynı şekilde iğneli tüfek verildiği ifade edilmiştir. Ancak üç yüz kırk neferden oluşan ve sonradan teşkil olunan bir yardımcı tabura iğneli tüfek olmadığından kendi tüfekleri ve diğer taburlarıyla Çürüksu mevkiinde muharebede oldukları ve bunlardan başka sonradan tertip olunan ve tabura katılan iki yardımcı bölüğün iğneli tüfeklerle ve burada bulunan diğer askerlerin de kendi tüfekleriyle harp mevkiinde oldukları belirtilmiştir. Ayrıca bu havalilerin ağızdan dolar tüfek ile müdafaa edildiği, ancak ek olarak iğneli tüfek gönderilmedikçe yardımcı askerlerin harpten çekindikleri bildirilmiştir. Acara-i Ulya'da bir adet tabur ve Acara-i Süfla'da iki tabur yedek askerle bir adet top olduğu ve bütün halkın da tam bir gayret ve yiğitlikle harpte oldukları belirtilerek, çoluk çocuk ve kadınlarıyla harp mevkiine gitmeye gücü olmayanların ve az zamanda nöbetleşerek evlerine gelenlerin mümkün olduğu kadar ziraat ve bütün işlerini yaptıkları ifade edilmiştir. Ayrıca Derviş Paşa'nın Batum cihetinde Ruslara karşı üstünlük kazandığı, bu durumun ahalinin emniyetini sağladığı ve tüm bu bilgileri kendisine 22 Haziran 1293 (4 Temmuz 1877) tarihinde İstanbul'dan gönderilen telgrafa cevaben verdiğini ifade etmiştir (ATASE Arşivi K: 5, G: 42, B: 42-1). Bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi Türk halkı işgallere karşı doğu cephesinde büyük bir direniş içindedir. Livane Kazası'ndan da bin yüz kişilik asker toplanmış, bu kuvvetler Rusların Livane ve Ardanuç tarafına yaptığı saldırılarını durdurmakla kalmamış aynı zamanda düşman askerinin geri çekilmesini de sağlamıştır.

Gazi Muhtar Paşa düşman eline geçen Ardahan'ın kurtarılması çaresini aramış, 5 Temmuz 1293 (17 Temmuz 1877) günü Alacadağ'dan Batum Kumandanı Derviş Paşa'ya bir talimat göndermiştir. Buna göre Derviş Paşa'nın bulunduğu havaliden yardımcı kuvvet toplanmasını istemiştir. Bu iş için kendisi ile birlikte hareket etmek üzere Mir-i Mirandan Çıldır (Oltu) Mutasarrıfı Süleyman Paşa'yı görevlendirdiğini belirtmiştir. Ayrıca Ardanuç ve Livane havalisinden toplanacak olan yardımcı kuvvete Ardanuç Kaymakamı Dede Bey'in tayin edildiğini, bu kişinin toplayabileceği askerle Yalnızçam cihetinde bulunacağından, düşmanın ve mevkiin durumuna göre mutasarrıf ve adı geçen kaymakam ile uygun bir zamanda ileriye hareket etmelerini ifade etmiştir. Askerin şanına ve namusuna zarar getirilmeyecek şekilde Ardahan'ı dahi düşman elinden kurtarmaya yetkili olduklarını da belirtmiştir (Özder 1971: 41-42). Görüldüğü üzere Ardahan'ın işgalden kurtarılması için Batum havalisiyle birlikte Ardanuç ve Livane'den de yardımcı kuvvet toplanılmasına karar verilmiştir.

⁵ Poshov; 1578'de Çıldır Eyaleti'ne bağlı sancak, 1828'de Erzurum Eyaleti'nin Çıldır Sancağı'na bağlı kaza, 1865'te Erzurum Vilayeti'nin Çıldır Sancağı'na bağlı Ardahan Kazası'nın nahiyesi, 1924'te Kars'a bağlı kaza, 1992'de de Ardahan'a bağlı kazadır (Sezen 2006: 411).

⁶ Ahışa olarak da geçen Ahıska, 1625'te Çıldır Eyaleti'nin merkezidir. Burası 1828'de Rusya yönetimine geçmiştir. Daha sonra ise Gürcistan yönetiminde bir şehirdir (Sezen 2006: 10).

⁷ Acareteyn veya Acaristan adı da verilen Acara-i Ulya ve Acara-i Süfla 1578'de Çıldır Eyaleti'ne bağlı sancak, 1828'de Trabzon Eyaleti'ne bağlı Batum Sancağı'nın kazası, 1878'de de Rusya'nın hâkimiyetine geçen Batum'un kazası. Daha sonra burası Gürcistan'a bağlı kaza ve sonra da yine Gürcistan hâkimiyetinde özerk bölge haline gelmiştir (Sezen 2006: 4).

Derviş Paşa'nın Cihat Tepesi'nden Saray Başkatipliği'ne gönderdiği 12 Temmuz 1293 (24 Temmuz 1877) tarihli telgrafta kendisine gelen 10 Temmuz 1293 (22 Temmuz 1877) tarihli telgrafi aldığını belirtmiştir. Buralarda gerekli incelemelerin yapıldığını, Rusların Haziran ayının on altısında Ardanoç cihetine tecavüzlerinde buraya dört saat mesafede bulunan Hartvis Karyesi sakinlerinden iki asker kadını katil ve bunlardan birinin çocuğunu yaraladıklarını Livane eski kaymakamının söylediğini belirtmiştir. Bu bilginin İngiliz muhbirleri tarafından İstanbul'a da yazıldığını ancak bu konuda resmî bir bilginin olmadığını ifade etmiştir (ATASE Arşivi K: 9, G: 139, B: 139-1). Gazi Ahmet Muhtar Paşa Savunma Bakanlığı'na 15 Temmuz 1293 (27 Temmuz 1877) tarihinde Kars'tan gönderdiği telgrafında da Acara, Livane ve Ardanoç cihetlerinde yardımcı askerlerin toplanmasının Rusyalının Ardahan'da bulunan askerî birliğini tehdit ettiğini belirterek, kasabanın içlerinde bulunan binalarla, askerî mekânları ve dükkanları yaktıklarını ifade etmiştir. Ayrıca Büyük Cami içinde bulunan zahire üzerine bir miktar cephane koyarak yaktıklarını ve zulümlerinden ahalinin tamamının etraftaki karyelere dağıldıklarını yazmıştır. Bu bilgileri ise Çıldır mutasarrıfıyla Penek ciheti kumandanlığından alınan telgraf üzerine arz ettiğini söylemiştir. Bu telgraf Savunma Bakanlığı'na 17 Temmuz 1293 (29 Temmuz 1877) tarihinde ulaşmıştır (ATASE Arşivi K: 45, G:94, B: 94-1). Bu bilgilerden de anlaşıldığına göre Ruslar bölgeyi işgalle yetinmeyip savunmasız ahaliye de zulümler yapmaktadır. Acara, Livane ve Ardanoç halkı ise Ardahan'da bulunan Rus kuvvetlerine karşı kararlı direniş göstermektedirler.

Başkumandan Gazi Muhtar Paşa 21 Ağustos 1293 (2 Eylül 1877) Çıldır Mutasarrıfı Süleyman Paşa ile Oltu tarafında bulunan Miralay Hasan Bey'e verdiği talimatta; düşmanın Ardahan'da yalnızca üç tabur kadar piyadesi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Dede Bey'in Ardanoç'tan Yalnızçam'a ve Göle kesimindeki Gazanfer'e doğru ilerlemesi gerektiğinin kendisine telgrafla bildirildiğini ifade ederek, Acara cihetinden Ardahan'ın arkasını tehdit için asker sevki gereğinin Batum'da Derviş Paşa'ya yazıldığını belirtmiştir. Ayrıca Göle'de bulunan Numan ve Recep beylerin maiyetlerinde bulunan süvarileriyle kendilerine katılması konusunda Kars kumandanına emir verdiğini ifade etmiştir (Özder 1971: 42-43). Kumandan Gazi Muhtar Paşa'nın bu planın yürümediğini eserinde belirtmiştir. Buna göre durumun derhal Batum'a, Kars'a ve Ardanoç'a yazıldıktan sonra Derviş Paşa'nın lüzumsuz olarak on gün içinde şifreli ve açık telgraflar çekmeye başlayıp, Dede Bey'i Ardanoç'tan ve Şerif Bey'i Acara'dan yanına çağırarak uzun uzadıya dedikoduya sebep olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle düşmanın durumu haber alıp bazı söylentilere göre sekiz tabur asker sevk ederek Ardahan'da kuvvetini artırmaya başladığını yazmıştır. Hatta düşman ordusunun Ardahan'ın 25 kilometre Oltu tarafına ve Miralay Hasan Bey müfrezesinin iki saat ilerisinde Darağacı denilen yere bir miktar kuvvetle gelip, Hamsekar mevkiindeki Hasan Bey müfrezesine taarruz edeceğinin haber alınması üzerine, Hasan Bey'in 3 Eylül (16 Eylül 1877) günü akşamdan yerini bırakıp bütün kuvvetini Penek'e çektiğini belirtmiştir. Dede Bey'in ise Batum'dan aldığı üç tabur arkasında olduğu halde kendisinin ancak 5 Eylül'de Ardanoç'a geldiğini, Ardahan'ın bu sırada kuvvetsiz bulunmadığını ve Miralay Hasan Bey'in altı taburunun Göle'de Hamsekar mevkiinde kalamadığını da eklemiştir. Hal ve zamanın elverişsiz olması nedeniyle de Batum kumandanı ile Ardanoç'ta bulunan Dede Bey'e Ardahan hakkında 24 Ağustos (4 Eylül 1877) kararının vaktinin geçtiği bildirilmiştir (Ahmet Muhtar 1985: 208).

Batum Kumandanı Derviş Paşa'nın Cihad Tepesi'nden Saray Başkatipliği'ne gönderdiği 5 Kânûn-ı evvel 1293 (17 Aralık 1877) tarihli telgrafında bu tarihte bir Türk vapurunun Şevketil önünde bulunan vapura mühimmat naklederken düşman askerlerinin birkaç gülle attığı ancak bu gülleleri vapura yetiştiremediği belirtilmiştir. Ayrıca telgrafta

Ardanuç tarafında olan Osmanlı askerî karakollarıyla düşman karakollarının küçük bir çatışmaya girdiği, bu çatışmada düşmandan beş on neferin öldürüldüğü, Türk askerlerinden ise bir kayıp olmadığı yazılmıştır. Bu telgrafın bir sureti de seraskere verilmiştir (ATASE Arşivi K: 39, G: 111, B: 111-1). Derviş Paşa Savunma Bakanlığı'na gönderdiği 5 Kânûn-ı evvel 1293 (17 Aralık 1877) tarihli telgrafında da Ardanuç'ta Osmanlı askerî karakollarıyla düşman karakollarının çatışmaya girdiğine dair bu bilgilerden bahsederek söz konusu bilgileri Kaymakam Emin Bey'den alınan telgraf üzerine arz ettiğini bildirmiştir (ATASE Arşivi K: 39, G: 3, B: 3-1). Cihat Tepesi'ndeki Derviş Paşa'dan Saray Başkatipliği'ne gönderilen 2 Kânûn-ı sâni 1293 (14 Ocak 1878) tarihli telgrafta bölgede kar ve yağmur olduğu belirtilerek, düşmanın Livane cihetinde bulunan Osmanlı askeri üzerine saldırmasından dolayı sabah saat üçten akşam on ikiye kadar devam eden şiddetli muharebede zaferin Osmanlı askerinde kaldığı yazılmıştır. Ayrıca söz konusu telgrafta yazılanlara göre düşmanın şiddetli kuşatmasına Osmanlı yedek ve yardımcı askeri takdir edilecek şekilde karşılık vermiş, geri çekilmek zorunda kalan düşman askerinden beş yüz kişi ölmüştür. Telgrafta ayrıca Türk askerinden dört neferin yaralanıp başka bir zayıtın olmadığı, böyle bir durumun Cenab-ı Hakk'ın bir lütfu olduğu ve askerinin kararlılığı, buldukları mevkiin yüksek, sarp ve taşlık olduğundan kaynaklandığı ifade edilmiştir. Düşmanın bulunulan yere dahi saldırmasının düşünüldüğünden Batum'da yeni teşkil olunan taburlardan bir taburun daha adı geçen yere sevk edileceği yazılmıştır. Bu telgrafın bir sureti de serasker paşaya gönderilmiştir (ATASE Arşivi K: 49, G: 199, B: 199-1). Cihat Tepesi'ndeki Derviş Paşa'dan Saray Başkatipliği'ne gönderilen 4 Kânûn-ı sâni 1293 (16 Ocak 1878) tarihli telgrafa göre de bölgede şiddetli bir kış olup 2 Kânûn-ı sâni 1293 (14 Ocak 1878) tarihiyle Livane'nin Harhale cihetinde dokuz saat süren muharebede düşmana çok fazla kayıp verdirilerek düşman askeri geri çekilmeye zorlanmıştır. Türk askerinden ise beş-on şehit ile bir o kadar da yaralı vardır ve zafer Türk askerinde kalmıştır (ATASE Arşivi K: 49, G: 199, B: 199-2). Cihat Tepesi'ndeki Derviş Paşa'dan Saray Başkatipliği'ne gönderilen 21 Kânûn-ı sâni 1293 (2 Şubat 1878) tarihli telgraftan anlaşıldığına göre bu tarihte Livane cihetinde meydana gelen muharebede Osmanlı askerinin bulunduğu yerin harbe elverişli bulunmasından dolayı düşmana bir hayli kayıp verdirilmiştir. Türk askerinden de iki şehit ile on yaralı bulunmaktadır. Bu telgrafın bir sureti de seraskerlik makamına gönderilmiştir (ATASE Arşivi K: 49, G: 208, B: 208-1). Batum Komutanlığı'ndan Savunma Bakanlığı'na gönderilen 22 Nisan 1294 (4 Mayıs 1878) tarihli telgrafa göre ise bölgenin Ruslara devredileceği söylentileri çıkmış, Rus askerinin birden bire ve zorla Livane'ye girmesinden dolayı mahallî halkın huzuru bozulmuştur. Buradaki halk vatanlarının muhafazası uğrunda her türlü fedakârlığı göze alarak cemiyetler kurmaya başlamıştır. Bununla birlikte Livane kaymakamlığının bildirdiğine göre Ruslar Livane'ye birkaç tabur daha götürüp Batum üzerine ilerlemek düşüncesindedirler. Ayrıca telgrafta ahalinin silahlandırılmasının mümkün olmayacağı belirtilip ahaliye yardım ve Ruslara direnmek için şimdiden Çoruh Nehri'ne bakan tepelere iki tabur askerin gönderildiği yazılmıştır. İki tabur askerin de Çaku sırtına yerleştirildiği ifade edilmiştir. Telgrafa göre Ruslara karşı direnmek için asker, para ve erzağa ihtiyaç vardır (ATASE Arşivi K: 71, G: 97, B: 97-1). Belgelerden de anlaşıldığı üzere 93 Harbi sırasında Ardahan Ruslar eline geçince Osmanlı kuvvetleri Yalnızçam üzerinden Livane'ye çekilmiştir (İl Yıllığı 1973: 29-30). Savaş sırasında düşman askeri Ardanuç ve Livane'de Türk askeri ve halkının direnişleriyle karşılaşmıştır. Livane'ye Rus askerinin girmesiyle yerli halk buradan çekilmek yerine vatanını savunmak için direniş cemiyetleri kurmak üzere harekete geçmiştir. Burada Ruslarla yapılan savaşlarda Türk askeri galibiyet elde etmiş, düşman askerine büyük kayıplar verdirmiştir. Savaş sırasında Batum Kumandanı Derviş Paşa Cihat Tepesi'nden

Saray Başkâtipliği ile sürekli irtibatla olmuş ve bölge hakkında çektiği telgraflarla İstanbul'a bilgi vermiştir. Bu savaş sırasında Batum'dan Livane'ye taburlar gönderildiğini belirterek, halkın direniş için asker, para ve yiyecek ihtiyaçlarını da İstanbul'a bildirmiştir.

Resmi kayıtlara göre 93 Harbi'nde Artvin ve ilçelerinden beş kişi şehit olmuştur. Şehitlerin ikisi Ardanuç'tan, üçü Artvin'in merkezindedir. Ardanuç'ta şehit düşen ve Tokat Taburu'nda Teğmen olarak görev yapan Murat oğlu Keskin'in doğum tarihi bilinmemektedir. 3 Mayıs 1877'de Küçük Yahniler Muharebesi'nde şehit olmuştur. Hemşerisi olan ve 14 Temmuz 1877'de şehit düşen Mehmet oğlu Yüzbaşı Osman Ağa 1237 (1823) doğumludur (Atalay 2019a: 8) Kars Muharebesi'nde şehit düşen Artvin merkezden Ali oğlu Yüzbaşı Abdullah'ın da doğum tarihi belli değildir. Yine Artvin merkezden, doğum tarihi ve hangi cephede şehit düştüğü bilinmeyen Halil oğlu Yüzbaşı Hasan Efendi 4 Nisan 1877'de şehit olmuştur. Doğum tarihi bilinmeyen Artvin merkezden Dursunoğlu Kıdemli Yüzbaşı Mehmet Emin Efendi ise Malatya Taburu'nda görevliyken Deve Boynu Muharebesi'ne katılmış ve 23 Ağustos 1877'de şehit düşmüştür (Atalay 2019b: 300-301).

2. Berlin Antlaşması Sonrasında Bölgenin Durumu

Berlin Antlaşması'ndan önce Livane'nin idarî yapısına bakılacak olunursa günümüzde Artvin şehrini oluşturan merkez ve ilçelerin bir kısmı 19. yüzyılda Trabzon Vilayeti'ne bağlı Lazistan Sancağı'na, bir kısmı da Erzurum Vilayeti'ne bağlı Çıldır Sancağı'na dâhildi (Karabacak Yılmaz 2019: 233). Haziran 1828'deki Rus işgalinden sonra imzalanan Edirne Muahedesi ile Ahıska Ruslara terkedilince Artvin'in bağlı olduğu merkezi Ahıska olan Çıldır Eyaleti'nin teşkilatı bozuldu (Tuncel 1991: 420). Livane'nin 1828 yılında Livane-i Süfâ ve Livane-i Ulyâ olarak ikiye ayrıldığı görülmektedir. Vartan olarak da adlandırılan Livane-i Süflâ 1828 yılından Rus hâkimiyetine geçtiği 1878 yılına kadar Trabzon Eyaleti'ne bağlı Batum Sancağı'nın kazasıdır. Livane-i Ulyâ ise 1828 yılından 1878 yılında başlayan Rus yönetimine kadar Erzurum Eyaleti'ne bağlı Çıldır Sancağı'nın kazasıdır (Sezen 2006: 341). 1848 yılında Livane Kazası, Livane-i Balâ ve Livane-i Zir Vartana olarak iki kazaya ayrılmış ve Çıldır Sancağı'na bağlanmıştır. Livane-i Zir ise Livane'nin nahiyesi olarak geçmektedir (SDAO 1264/1848: 207, 215). Osmanlı Devleti'nde yayınlanan 1864 Vilayet Nizamnâmesi ile eyaletler vilayet haline getirilmiştir (Yücetürk 2018b: 206; 2019a: 1013). 1286 (1869) tarihli salnâmede Trabzon Vilayeti'nin Trabzon, Canik, Lazistan ve Gümüşhane olmak üzere dört sancağı bulunmaktadır. Bu sancaklardan Lazistan Sancağı'nın kazaları Bafra, Livane ve Arhavi'dir (TVS 1286/1869: 1, 34-54; Yücetürk 2019b: 262). 1295 (1878) tarihli salnameye göre ise Trabzon Vilayeti'nin Trabzon, Lazistan ve Gümüşhane olmak üzere üç sancağı bulunmaktadır. Lazistan Sancağı Çürüksu, Acarateyn, Hopa, Atina ve Livane kazaları bulunmakta olup, Livane Kazası'nın merkezi Livane Kasabası'dır (TVS 1295/1878: 50-75). Tarihe 93 Harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya terk edilmiştir (Aytekin 1999: 12; Özaydın 2016: 27-28). Bu antlaşma ile Batum ile birlikte Artvin, Ardanuç, Borçka, Şavşat ilçelerini içine alan yerler Rusya'ya bırakılmıştır (İl Yıllığı 1967: 128; Öztürk 2016: 808). Arhavi, Hopa ve Yusufeli ise Osmanlı Devleti'nde kalmıştır (Kuş 2016: 81). Artvin'in de içinde bulunduğu Batum Sancağı, Kars ve Ardahan ile birlikte "Elviye-i Selase" olarak adlandırılmıştır (Atalay 2017: 2)⁸.

İşgalden sonra Ruslar bölgede bir takım idari değişiklikler yapmışlardır (Gül 1995: 368-369). Çarlık yönetimi Kars, Ardahan ve Batum bölgesinde Batum ve Kars oblastlarını

⁸ 19. yüzyılda Livane Kazası'nın bağlı olduğu Lazistan Sancağı'na Batum Sancağı da denilmektedir (Dayı 1997: 2).

kurdular. Rusçada Oblast idarî birimi Türkçedeki vilayet idarî biriminin karşılığıdır (Turan 2019: 26). Ardahan Okrok yönetimini kaldırıp teşkilatı kısmışlardı. Ardahan ve Oltu bölgeleri Uçasko-Okrok (Kaza) halinde, Göle ile Çıldır ve Poshov İstarşinalık (Nahiye) teşkilatıyla Kars Oblastı'na bağlanmıştı. Artvin (Livane) ve Ardanuç kazaları ise Şavşat ve Borçka İstarşinalıkları ile Batum Oblastı'na bağlıydı. Şavşat sonradan Uçasko (kaza) haline konulmuş, Artvin ise Okrok Naçaliklik (mutasarrıflık, sancak karşılığı) olmuştur. Adlarını öğrenebildiğimiz Artvin Okrok Naçaliklerinin üçü de Gürcü'dür. Bunlar kasıtlı olarak Ruslar tarafından göreve getirilmişlerdir. Bunların ilki olan Gürcü (Tiflis ya da Kütayisli) Abaşidze 17 yıl iş başında kalmış, 1895'lerde Vezirköy'de Emin Ağa'nın kurşunlarıyla ölmüştür. 1914 savaşının başlarında Rusların Dakanof dedikleri Gürcü Dakanidze görev yapmıştır. Ondan sonra Artvin Naçalığı 1918'de Brest-Litovsk Muahedesi'nin imza edileceği günlere kadar Gürcü Beylerinden Landiya adlı bir kişidir. Artvin'e bağlı Sirya (Zeytinlik) İstarşinalıktı. Yöneticileri olan istarşinalar yerli halk arasından seçilerek iş başına getiriliyordu. Tespit edilen Sirya İstarşinaları (Nahiye Müdürleri) şunlardı; Siryadan Müezzın oğlu Mustafa Ağa, Kaşif oğlu (Keş oğlu) Yusuf Ağa, Aşağı Hod (Maden)'dan İzzet Ağa, Sirya'dan Sabit Ağa, Artvin'in Süvet (Seyitler) köyünden de 1914'lerde son istarşına Vezirköylü Kantaoğlu Sefer Ağa'dır. Ardanuç'ta üç istarşinalık vardı. Bunlar; Anıç (İncili), Aravet (Torbalı), Hertvis (Konaklı) köylerinde bulunmaktaydılar. Aravet İstarşinalık görevini Sakarya Köyü'nün Cola Mahallesinden olan Recep Efendi halkın ısrarı ile on beş yıl yapmıştır. Şavşat'da Merkez, Mirye, İmerhev İstarşinalıkları vardı. Satel (Merkez) İstarşinası önce Hamşi zade Behlül Bey, sonra Gürnatel (Suzus) köylü olup aslen Maçahelli Yusuf Bey'di. Merkez İstarşinası sonradan bir ara Karaağaç köylü Arslan Ağa (Subaşı) tarafından yürütülmüştür. İmerhev (Meydanık) İstarşinası Balıklı köyünden Kürdigize lakaplı Osman Efendi, Mirye (Veliköy) İstarşinası da Kurudere köylü Görgör oğullarından (Ahıska'dan gelme aileden) Şevket Bey'di. Rus hükümeti kendi adamlarından birini Artvin Belediyesine reis seçmiş, Ermenilerden Andriyas'ı, Türklerden de Koruzol (Koruzoğlu) Mahallesi'nde oturan Ahmet Tevfik Bey'i reis yardımcısı yapmıştır. Tevfik Bey aynı zamanda Artvin Naçalığı'nin Jandarma kuvvetlerinin başında tutulmaktadır. Tevfik Bey ile Andriyas arasındaki ilişkiler ilk başından beri iyi olmamış, belediye toplantılarında birbirlerine karşı sert çıkışlar yapmışlardır. Bir toplantı sırasında Andriyas tekliflerine karşı çıkan Tevfik Bey'e karşı gelmiş ve Tevfik Bey'i tehdit etmiştir (Özder 1971: 84-95).

Artvinlilerin yakın dönemde yaşadığı iki göç hareketinden ilk göç 93 Harbinden sonra Ruslarla 1879 yılında yapılan anlaşma gereğince olmuştur (Önal 2010: 13). Bölgeden ne kadar sayıda insanın göç ettiğine dair kesin bilgi olmamakla beraber arşiv kayıtları dikkate alındığında çok fazla sayıda insanın göç ettiği tahmin olunmaktadır (Doğanay vd. 2014: 4). İkinci göç de Birinci Dünya Savaşı sırasında olmuştur. Halk bu olayı muhacirlik, kaçakaçlık, vayna ve seferberlik sözleriyle ifade etmişlerdir (Önal 2010: 13). 93 Harbi'nden önce Livane Kazası'nın nüfus yapısına bakılacak olunursa, 1869 yılında Livane Kazası'nda toplam nüfus 17.942 olup bunun 16.373'ü Müslüman, Rum nüfus bulunmamakta, 308'i Ermeni, 1261'i Katolik'tir. Livane Kazası'na bağlı Maçahel Nahiyesi'nde ise toplam nüfus 2955 olup, bu nüfusun tamamı Müslümandır (TVS 1286/1869: 67). 1870-1871 yılında toplam nüfus 15.972'dir. Bu nüfusun 14.431'i Müslüman, 312'si Ermeni, 1229'u Katolik'tir. Livane Kazası'na bağlı Habekelaskur Nahiyesi'nde ise toplam 2243 Müslüman bulunmaktadır (TVS 1287/1870: 90; TVS 1288/1871: 99). 1872 yılında toplam nüfus 15.972'dir. Bu nüfusun 14.431'i Müslüman, 312'si Ermeni, 1229'u Katolik'tir. Livane Kazası'na bağlı Habekelaskur Nahiyesi'nde ise 1872, 1874 ve 1875 toplam 2246 nüfus bulunup bunun 2243'ü Müslümandır. 1873 yılında ise adı geçen nahiyedeki nüfusun toplam 2246'sı da Müslümandır (TVS 1290/1872: 96;

TVS: 1290/1873: 84; TVS: 1291/1874: 86; TVS: 1292/1875: 86). 1876 yılında Livane’de toplam nüfus 15.974’tür. 1876 yılına ait salnamede Livane’ye ait karye ve mahallelerin bazılarında İslâm ve Hıristiyan nüfus ayrı ayrı verilmediği için Müslüman ve Hıristiyan sayısı tam tespit edilememiştir (TVS 1293/1876: 196-197; Yüçetürk 2019b: 265-267). 1877 yılı toplam nüfus 16.124’tür (TVS 1294/1877: 192-198). 1878 yılında toplam nüfus 18.271’dir. 16282’si Müslüman, 445’i Ermeni, 1642’si Katolik’tir (TVS 1295/1878: 119)⁹. Ancak salnamelerde belirtilen nüfus erkek nüfusu olarak geçmektedir (TVS 1291/1874: 86). Genel kabule göre Osmanlı Devleti’nde hanede yaşayan kişilerin beş olduğu düşüncesiyle bu sonuçlar beş katsayısıyla çarpılırsa toplam nüfus hakkında bir fikir elde edilebilir (Göyünç 1997: 552). Osmanlı Devleti’nde 1831 yılında askerî ihtiyaçlar için yapılan ve sadece erkeklerin sayıma dâhil edildiği ilk nüfus sayımı II. Mahmut zamanında yapılmıştır (Taşkın vd. 2019: 102). II. Abdülhamit Dönemi’nde 1893 yılında yayınlanan nüfus sayımları içine ilk defa kadınlar da dâhil edilecektir (Temurçin 2007: 48-49).

8 Şubat 1879’da Rusya ile Osmanlı Hükümeti arasından imzalanan “Muahede-i Ka’tiye” isimli anlaşmanın hükümlerine göre Rusya büyük bir fırsat elde etmiştir. Bu konuda M. Adil Özder “Artvin ve Çevresi” adlı kitabında Dr. Kırzioğlu’nun bu konuda bilgi verdiğini ifade etmiştir. Kırzioğlu’nun Türk tarihçilerinin hiç üzerinde durmadıkları on iki maddelik söz konusu anlaşmayı Osmanlı Hariciye Nazırı Rum Aleksandr Paşa ile Şura-yı Devlet (Danıştay) Reisi Ali Paşa’nın Ruslardan da Prens Lobanof’un imzaladığını belirttiğini yazmıştır. Anlaşmanın üç sancağı ilgilendiren maddelerinden dördüncü maddesi; “Berlin Muahedesini gereğince Devlet-i Aliyye’nin Rusya’ya terk eylediği arazinin kıymeti (Tolçı sancağı Besarabya ile değiştirildikten sonra) bade’t tenzil tazminat-ı harbiyenin miktarı sekiz yüz iki milyon beş yüz bin franga karar verilmiştir.” şeklindedir. Söz konusu anlaşmanın yedinci maddesi de “Rusya’ya terk olunan mahaller (üç sancak) ahali bu ülkeler haricinde ikamet eylemek istedikleri halde (takdirde) emlaklarını satıp çekilmekte serbesttirler. Bunun için kendilerine anlaşmanın onaylanmasından itibaren üç sene mühlet verilmiştir. Bu zaman sonunda emlaklarını satıp memleketten çıkmamış bulunanlar Rusya tabiiyetinde kalacaklardır.” şeklindedir (Özder 1971: 75-78). Bu antlaşmaya rağmen daha sonra Rus ve Ermeni memurlar halkın emlak ve mallarını satma konusunda zorluk çıkarmışlardır (Kasap 2018: 108). Savaş sırasında canlarını ortaya koyarak mücadele eden Livane, Batum ve Çürüksu halkı bölgeyi terk etmeyip direnmek isteseler de Osmanlı askerlerinin Batum’u boşaltmaya başlamasıyla göç etmeye karar vermişlerdir (İpek 2014: 104-105). Anlaşma doğrultusunda ahali kendi isteğiyle üç yıl içinde Anadolu’ya geçirilmiştir (Önal 2010: 13). Böylece, bu üç livanın Rus idaresine geçmesinden sonra, üç yıllık müddet zarfında, 120.000 kişi göç etmiştir (Gül 1995: 368-369). Bu göçler Samsun, Çorum, Tokat, Yozgat, Adapazarı, İzmit ve özellikle Bursa gibi şehirlere yapılmıştır (Özdemir 2002: 190). Osmanlı resmî kayıtlarında Artvin ve Batum (Acara) göçmenleri çoğunlukla Batum Muhacirleri olarak kaydedilmiş olup bazen de Livane, Acara, Hopa, Ardanuç gibi geldikleri yerler itibarıyla yazılmıştır. Bunun nedeni Artvin’in Batum Sancağı’na bağlı kaza olmasındandır (Demirel 2009: 321).

Osmanlı Devleti’nin halkın göç etmemesine dair uyarıları göçleri durdurmuştur (Gül 1995: 368-369). Müslüman halkın göçüne Artvinli, Batumlu, Ahıskalı olup müderrislik, müftülük, kadılık görevlerinde bulunan ve aşağıda belirtildiği üzere “tavuk-civciv” parolalı çalışmaların yapılmasında gizli ve sürekli olarak çalışmış aydın kesimin çabaları da engel olmuştur (Özdemir 2002: 192-193). Bu aydınlardan isimleri ve yerleri tespit edilenler; Ardanuç-Üçirmaklar’dan Müderris oğullarından Abid Efendi, Artvin-Beşavul (Beşağıl)’dan

⁹ Bu konuda ayrıca bk. *Trabzon Vilayet Salnamesi 1876* (1995). C. 8/9, (hzl. Kudret Emiroğlu). Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı.

olup eski Artvin müftülerinden ve daha önce Rus idaresinde Ardanuç Kadısı Osman Ağa oğlu Mehmet Remzi (Çagal) Efendi, Şavşat-Balıklı köyünden Hacı Mevlüt Efendi, Şavşat-Yukarı Süles (Koyunlu) köyünden "Saçılı" lakaplı Hüseyin Efendi ve yine aynı köyden eski Çıldır müftülerinden Vehbi Efendi, Şavşat-Küçan (Kocabey) köyünden Mehmet Recai Efendi ile oğlu Müderris Yusuf Ziyaeddin (Arslan) Efendi, Şavşat'tın son müftülerinden Süleyman (Özbek) Efendi, Acara'nın Keda kazasından Davut Efendi, yine Keda'dan Kırımlioğullarından Abdullah Efendi, Yukarı Acara-Hula'dan Hamşi zade İsa, Cemal ve Temür Bey kardeşler, Hula'dan "Batize" lakaplı Osman Efendi, Acara'nın Bağlat köyünden Müderris İskender Efendi, Acara'nın Olad-Avur köyünden bir zamanlar Osmanlı sarayında huzur hocalığı yapmış Numan Efendi ve Batumlu Müderris İbrahim Efendi'dir (Özder 1971: 82; Bahadır 2017: 53)¹⁰. Bu kişiler halkın dinî ve millî duygularını canlandırarak konuşmalar yapıp, Çarlık işgalinin geçici olduğunu anlatmışlardır (Özdemir 2002: 192-193). Yaptıkları gizli öğütler Batum, Acara, Artvin, Ardanuç ve Şavşat'taki nüfuzlu kişilerce de desteklenmiştir (Özder 1971: 75). Bu gayretlere rağmen bölgedeki nüfusun azaldığı görülmektedir. 1886 yılında Ruslar tarafından yapılan nüfus sayımına göre kazanın toplam nüfusu 22.770'tir. Sayım sonucuna göre kadın nüfus erkek nüfusa göre fazladır. Bu nüfusun 7.562'si erkek iken 12.032'si kadın nüfustur (Taşkın vd. 2019: 188-189). Yukarıda verdiğimiz 1878 yılı erkek nüfus ile savaştan sonraki 1886 Rus sayımını değerlendirecek olursak, 1878 yılındaki sonuca göre 18.271 erkek nüfus kaydedilmişken, 1886 yılında 7.562 erkek nüfus bulunmaktadır. Buna göre erkek nüfusta savaştan sonraki yıllarda 10.709 kişi azalma olduğu görülmektedir.

Rusya Kars, Ardahan ve Batum'u Berlin Antlaşması ile aldıktan sonra buralara Hıristiyan Ermeni ve Rumları yerleştirmiştir. Ermeni ve Rumların nüfusları giderek artmış, bundan sonra Türklere göre daha fazla arazinin sahibi olmaları gibi ayrıcalıkları da görülmüştür. Daha önce çiftçilikle uğraşıp ekonomik durumları iyi olmayan Ermeniler Samsun ve başka bölgelerden Artvin, Ardanuç, Şavşat kasaba ve köylerine yerleşmeye başladıktan sonra ağa konumuna gelmişlerdir. Ekonomik durumu iyi olanlar da bölgenin ticaret ve yerli sanatlarına hâkim olmuşlardır. Yerli ahali de bunların kölesi durumuna düşmüştür. M. Adil Özder "Artvin ve Çevresi" adlı eserinde bu konuda yer verdiği bir olayda; Artvin merkezine yerleşen Ermenilerin çarşıdaki bütün yerli zanaatları babalarının mirası gibi aralarında paylaşıp, kasaba yerlilerinin çoğunun da mezralara çekilmek zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Ayrıca, mezra sakinlerinin Çarşı Ağası Ermenilerin yiyecek ve yakacak ihtiyaçlarını onların ayaklarına kadar getirme durumunda olduklarını ifade etmiştir. Artvinli yaşlılardan dinlediklerine göre de fakirleşmiş mezralı çiftçilerden yakacak odun alan bir Ermeni ile komşusu bir başka Ermeni arasında geçen münakaşayı da anlatır. Bu münakaşaya göre; bir at yükü odunu gümüş para ile beş kuruşa alan bir Ermeni'ye dükkân komşusu karşı çıkmış ve bir at yüküne bu kadar para verilir mi, şaşırдың mı deyince, parayı veren Ermeni üç kuruşluk odunu beşe değil on kuruşa alalım ki İslamlar bu işten vazgeçip adam olmasınlar demiştir. Bu olay da dönemdeki gayrimüslimlerin zihniyetini yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir. Ermenilerin yaptıkları terzilik, ayakkabıcılık, bakırcılık gibi el zanaatlarının Türkler tarafından öğrenilmemesi de bir amaç haline gelmiştir. Ermeniler "Bu işleri yapmak sizin dinde günahdır" diye Müslüman halk arasında propaganda yapmışlardır (Özder 1971: 75-82).

¹⁰ Osmanlı Devleti'nde huzur derslerinin ilk olarak ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. 1759'da III. Mustafa tarafından düzene konulan ve devletin yıkılmasına kadar yapılmasına devam edilen huzur dersleri, Ramazan ayında sarayda düzenlenen bir programla ulema tarafından verilmekteydi. Ulema bu dersler esnasında padişahın önünde dinî konuları yorumlar ve tartışırdı (Akyüz 2015: 80).

1855 tarihli Rus Arazi Nizâmnamesi'ne göre, Batum ve Kars oblastında bulunan halkın toprak mülkiyeti kaldırılmıştır. Bu araziler devletin mülkiyetine geçmiştir. Bu nedenle, buralardan göçen Türkler, tapulu arazilerini satamadıkları gibi, işletme hakkını da devredememişlerdir (Gül 1995: 368-369). Bundan sonra Rusya'nın buralarda Ruslaştırma faaliyetlerine başlamışlardır. Yerli Türk halkı da Çarlık idaresinin bu uygulamasına tepkisiz kalmayınca kanlı olaylar yaşanmıştır. Halkın kara günler olarak adlandırdığı bu zamanlarda Çarlık idaresinin üç sancakla birlikte Ardanuç, Artvin, Borçka ve Şavşat kesiminde uyguladığı siyaset yerli Müslüman-Türk ahaliyi uyuşturma ve Ruslaştırma, Türkleri kendi yerlerinde azınlık konumuna düşürme, yerli ahalden ileri gelenleri memnun etmek için bunlara bir takım unvan ve memuriyetler verme şeklinde olmuştur (Özdemir 2002: 193-199). Türklere Rus Hükümeti bazı küçük memurlukları tekrardan vermiştir. Kişilerin kendi atı ve silahıyla yapacak oldukları bu görevler ücretli jandarma, orman muhafaza memuru gibi görevlerdi. Bazı yerlerde birkaç köyün baş muhtarlık görevi de Türklere bırakılmıştır. Bu görevlileri kontrol için yanlarına Rusça bilen Hıristiyan kâtipler de görevlendirilmiştir. Rusya tarafından yerlilerden vergi de alınmamıştır. Bu uygulamanın sebebi ise halkın Rusya'ya bağlanmasını sağlamaktır. Türklerin doğuştan gelen askerlik yeteneğini yitirmesi, yurt ve millet duygularının kaybolması için Türklere asker de alınmamıştır. Ermeni halkın açıktan silah taşımaya ve Türk düşmanı olarak yetişmesine ise müsaade edilmiştir. Rusların bu davranışlarına karşılık Türk yerlilerinden bazı kişiler Türklerin silahlanarak herhangi bir tehlikeye hazır olmaları için çalışmalar yapmışlardır. Bunun için "Tavuk, civciv" adıyla bir parola belirlenmiştir. Bu kişiler her evdeki insan sayısına göre tavuk beslenmesini, her tavuğun civciv çıkarması için de elliser yumurtanın hazır bulunmasını tembihlemişlerdir. Bu paroladaki tavuk ve civcivler silah ve cephaneyi ifade ediyordu. O yıllarda halk arasında dolaşan görevli kimseler her görüştükları kişiye kaç tavuğu olup, bu tavukların kaç civciv çıkardığını sormuşlardır. Rus idaresi üç sancağın Müslüman-Türk çocuklarını okutma ve aydınlatma yolunda hiçbir iş yapmamış, ancak ileri gelen tabakadan sayıları üç-beşi geçmeyen kişiyi kendi okullarında okutarak, onları kendi taraflarına çekmek istemişlerdir. Bir yandan da bunları Rus terbiyesiyle yetiştirmişlerdir. Diğer taraftan genel olarak eski ve basit usulle köy camilerinin ufak ve teşkilatsız medreselerinde okuma usulünü de teşvik ederek bu kurumları serbest bırakmışlardır. Buna karşılık üç sancakta tahsile meraklı kimseler tatmin edilemedikleri için kaçarak İstanbul ve Erzurum gibi merkezlerde eğitim almışlardır (Özder 1971: 75-77).

Rusya'da 1917'de Bolşevik İhtilali ortaya çıktıktan sonra Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması imzalandı. Antlaşmada alınan karar doğrultusunda halk oylaması yapılmıştır. Oylama sonucunda Kars, Ardahan ve Batum, Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Ancak Birinci Dünya Savaşı sonucunda imzalanan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti Artvin'den çekilmiştir (Gök 2008: 90-91). Bundan sonra Artvin İngilizler tarafından 17 Aralık 1918'de işgal edilmiştir. İngilizlerin de buradan çekilmesinden sonra Nisan 1920 tarihinde bölgeyi Gürcüler hâkimiyetleri altına almışlardır (Çiçek 2013: 134). Gürcü işgali 1921 başlarına kadar devam etti. Artvin ve çevresi 1921 yılında Türk Devleti topraklarına katılmış, Artvin ve Şavşat Kazaları 4,5 ay süreyle Ardahan Sancağı'na bağlanmıştır. Bu dönemde Yusufeli (Kıksim) Kazası Erzurum, Hopa Kazası da Rize Sancakları sınırları içinde bulunuyordu (Gök 2008: 91). 7 Temmuz 1921 tarihinde Artvin'in idarî yapısında yapılan düzenlemeler sonucunda şehir liva haline getirilmiş, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na göre livaların kaldırılması üzerine ise vilayet olmuştur (Zeki 1999: 150). Şavşat Kazası Ardahan'dan alınarak Artvin'e bağlandı (Gök 2008: 91). Ayrıca Borçka ve Ardanuç da Artvin'e bağlanmıştır (Kasap 2018: 30).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyılda Rusya ile yaptığı büyük savaşlardan biri de hicrî takvimde 1293 yılına denk geldiği için 93 Harbi de denilen 1877-1878 yılında meydana gelen savaştır. Savaş Osmanlı Devleti'nin Bosna ve Hersek başta olmak üzere diğer Balkan topraklarında 1875'ten itibaren meydana gelen isyanlar sonucunda çıkmıştır. Bu isyanların önemli sebeplerinden biri Hıristiyan tebaanın Osmanlı yönetiminden memnun olmaması diğeri ise Rusya'nın bu topraklarda bağımsız devletler kurulmasını sağlayarak bu devletleri kendi hâkimiyetine alma çabasıdır. Bunu da bütün Slav asıllı milletleri kendi yönetiminde birleştirmesi esasına dayanan Panslavizm politikası ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu savaş Tuna ve Kafkas cephesi olmak üzere iki cephede gerçekleşmiştir. On dokuzuncu yüzyılda Livane adı ile anılan Artvin şehri bu savaş sırasında Anadolu topraklarından işgal edilen bir yer olmuştur. Osmanlı Devleti savaş sırasında Rusya'nın işgallerine karşı büyük bir direniş göstermiştir. Livane halkı da buradaki savaş sırasında göç etmeden vatan için savunmaya geçmiştir. Artvin şehrinin de bulunduğu doğu cephesinin kumandanlığını Gazi Ahmet Muhtar Paşa yapmıştır. Ruslar işgalleri sırasında Gürcü ve özerk bir Ermenistan Devleti kurulması için propagandalar yapmışlar ve yerli halkı kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Gürcülük propagandası Rusların düşündüğü kadar taraftar bulamazken, Osmanlı Devleti'nde rahat bir şekilde yaşayan Ermeniler devlete ihanette tereddüt göstermemişlerdir. Livane bölgesi Yardımcı Birlikler Kumandanı Dede Bey savaş sırasında çektiği telgraflarla sürekli İstanbul ile irtibatla olmuş halkın vatanseverlik duygularından bahsederek, direnişe geçebilmek için asker, para ve yiyecek yardımında bulunulmasını istemiştir. Livane ve Ardanuç halkının da Ardahan'da bulunan Rus kuvvetlerine karşı kararlı direniş göstermesine rağmen bu şehrin işgal edilmesinden sonra Ruslar Livane ve Ardanuç taraflarına doğru saldırıya geçmişler, ancak bu saldırılar halkın direnişi sayesinde geri püskürtülmüştür. Savaş sonrasında 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya terk edilmiş, böylece Batum Sancağı'na bağlı bulunan Artvin de Rusya'ya bırakılmıştır. Artvinliler 93 Harbinden sonra Ruslarla 1879 yılında yapılan anlaşma gereğince Rus yönetiminde kalmak istemedikleri için Anadolu'da Osmanlı yönetimindeki başka şehirlere göç etmişlerdir. Artvinli, Batumlu ve Ahıskalı aydınlar halkın göç etmesini önlemek için işgalin geçici olduğunu bildirmişler, onların bu çabaları sonucunda göçler durmuştur. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 1918 yılında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması sonucu Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne bağlansa da Birinci Dünya Savaşı sonucunda imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti Artvin'den çekilmek durumunda kalmıştır. Bundan sonra Artvin 17 Aralık 1918'de İngilizler tarafından işgal edilmiş olup İngilizlerin de buradan çekilmesinden sonra Nisan 1920 tarihinde bölgeyi Gürcüler ele geçirmiştir. Artvin ve çevresi ancak 1921 yılında Türkiye Cumhuriyeti topraklarına katılabilmektedir.

KAYNAKÇA

"Artvin Maddesi" (1982). *Yurt Ansiklopedisi*. C. 2: 885-965.

19. ve 20. Yüzyıl Belgelerinde Artvin: Göçe Komşu Topraklar (2008). 2. Baskı. Ankara: T.C. Artvin Valiliği.

AKYÜZ, Y. (2015). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi.

ARMAOĞLU, F. (2003). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Artvin 1967 İl Yıllığı (1967). Artvin: Güneş Matbaacılık.
- ARTVİNLİ, T. (2013). *Artvin Yer Adları Sözlüğü*. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.
- ATALAY, A. (2017). "XIX. Yüzyılın Sonlarında Elviye-i Selâse'de Karayolu Yapım Faaliyetleri". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*. IX/2: 1-24.
- ATALAY, A. (2018). "Esarettten Kurtuluşa Artvin". 2. *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*. 5: 541-562.
- ATALAY, A. (2019a). "93 Harbi'nden Kore Savaşı'na Artvinli Şehitler ve Yörede Bulunan Şehitlikler". *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz). İstanbul: Kriter Yayınevi.
- ATALAY, A. (2019b). *93 Harbi'nden Kore Savaşı'na Artvinli Şehitler ve Yörede Bulunan Şehitlikler*. Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, D. (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri*. 151. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- AYTEKİN, O. (1999). *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- AYTEKİN, O. (2013). "Çoruh Irmağı Üzerinde Yapılan Tarihi Kayık Taşımacılığı Üzerine Bir Değerlendirme". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. VI/25: 58-69.
- Bab-ı Asafî Mektubi Kalemi (A. MKT). Gömlek (G): 231, Sıra (S): 18, Belge (B): 1/2, 3 Aralık 1265 (15 Aralık 1849).
- BAHADIR, S. (2017). *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*. Samsun: Uğur Yayınevi.
- BAŞAR, F. (1997). *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı*. 35. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı* (1973). Artvin: Artvin Valiliği.
- ÇİÇEK, R. (2013). "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Artvin Vilayeti'nin Sosyo-Ekonomik Durumu". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. 14: 133-152.
- DAYI, E. (1997). *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma*. Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınları.
- DEMİREL, M. (2009). "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 40: 317-340.
- DOĞANAY, H. – F. ORHAN (2014). "Artvin İlinde Nüfusun Başlıca Özellikleri". *Doğu Coğrafya Dergisi*. XIX: 31: 1-22.
- EVLİYÂ ÇELEBİ (1998). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. II. Kitap. (hzl. Zekeriya Kurşun). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- EVLİYÂ ÇELEBİ (2006). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. I. Kitap. (hzl. Robert Dankoff vd.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- FERİDUN, E. (1993). "Çıldır Eyaleti". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 8: 300-301.
- GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA (1985). *Anadolu'da Rus Muharebesi*. İstanbul: Petek Yayınları.
- GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA (1996). *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*. (hzl. Nuri Akbayar, çev. Yücel Demirel). İstanbul: Numune Matbaacılık.
- GÖK, N. (2008). "Artvin Livası'nın Anavatan'a Katılışı Sırasındaki Durumuna İlişkin Belgeler". *Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 41: 89-104.

- GÖYÜNÇ, N. (1997). "Hâne". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XV: 552-553.
- GÜL, M. (1995). "Elvîye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne İadesi ve Bazı Uygulamalar". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 15: 367-380.
- İPEK, N. (2014). "Kaskaslardan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. VI/1: 97-134.
- KARABACAK YILMAZ, M. (2019). "19. Yüzyılda Artvin ve Çevresi'nde Ekonomi Hayatı". *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz). İstanbul: Kriter Yayınevi.
- KARAL, E. Z. (2007). *Osmanlı Tarihi*. C. 8, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KARAMANLI, H. M. (1996). "Gürcistan". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 14: 314-316.
- KASAP, M. (2018). *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında 93 Harbi Batum Muhacirleri*. İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları.
- KAZBEGİ, G. (2019). *Bir Rus Generalinin Günlükleri*. (çev. Rıdvan Atan). İstanbul: Doruk Yayınları.
- KÖSE, B. A. (2019). "İslamiyet Öncesi Dönem, İlk Müslüman Fetihleri ve Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi". *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz). İstanbul: Kriter Yayınevi.
- KUNT, M. (1978). *Sancaktan Eyaletle 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- KUŞ, A. (2016). *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- KÜÇÜK, C. (1995). "Erzurum". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 11: 321-329.
- KÜÇÜKYILDIZ, N. (2019). "Artvin ve Çevresinin Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme". *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz). İstanbul: Kriter Yayınevi.
- MEHMET, A. (1970?). *Başımıza Gelenler*. C. 1, (hızl. M. Ertuğrul Düzdağ). İstanbul: Tercüman Yayınevi.
- ÖNAL, Ü. (2010). *Artvin Muhacirlik Hatıraları*. Ankara: Erek Matbaası.
- ÖZAYDIN, M. (2016). *Artvin Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: Göksu Matbaa.
- ÖZDEMİR, H. (2002). *Artvin Tarihi*. Artvin: Egem Matbaacılık.
- ÖZDER, M. A. (1971). *Artvin ve Çevresi*. Ankara: Ay Matbaası.
- ÖZTÜRK, Ö. (2016). *Pontus*. Ankara: Nika Yayınevi.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. 1264 Hicrî/1848.
- SEZEN, T. (2006). *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- TAŞKIN, F. – A. İ. KAYA (2019a). "1835 Nüfus Sayımına Göre Ardanuç Sancağının Demografik Yapısı". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. 42: 100-114.
- TAŞKIN, F. – A. İ. KAYA (2019b). "19. Yüzyıl Artvin Demografisi Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz). İstanbul: Kriter Yayınevi.

- TEMEL (2019). "Hurufât Defterlerine Göre XVIII. ve XIX. Yüzyılda Livane (Artvin) Vakıfları". *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz). İstanbul: Kriter Yayınevi.
- TEMURÇİN, K. (2007). "Hamidâbât Kazası'nda Nüfus (1831-1917)". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XVII/1: 45-68.
- TOKDEMİR, H. (1978). *Artvin Destanı*. Ankara: Fon Matbaası.
- Trabzon Vilayet Salnamesi 1876* (1995). C. 8/9, (hızl. Kudret Emiroğlu). Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı.
- Trabzon Vilayet Salnamesi. 1286 Hicrî/ 1869, 1287/1870; 1288/18711295 Hicrî/ 1878, 1290/1872; 1290/1873; 1291/1874; 1292/1875, 1293/1876, 1294/1877, 1295/1878.
- Trabzon Vilayet Salnamesi. 1286 Hicrî/ 1869, 1295 Hicrî/ 1878.
- TUNCEL, M. (1991). "Artvin". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 3: 420-422.
- TURAN, R. (2019). *Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- YAHYA, Y. (2017). "Livaneli (Artvinli) Memurlar Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Tercih ve Azil Sebepleri". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 103-128.
- YÜCETÜRK, Z. (2018a). "Salnamelere Göre On Dokuzuncu Yüzyılda Ardanuç", *Uluslararası Artvin Sempozyumu*. 1-31.
- YÜCETÜRK, Z. (2018b). "İlk Vilayet Salnamesi Olan 1283 (1866-1867) Tarihli Salnameye Göre Bosna'nın İdarî Yapısı". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 59: 205-231.
- YÜCETÜRK, Z. (2019a). "19. Yüzyılda Artvin'in İdarî Yapısı". *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz). İstanbul: Kriter Yayınevi.
- YÜCETÜRK, Z. (2019b). "Salnamelere Göre 19. Yüzyılda Aydın Sancağı ve Kazalarının Ekonomik Yapısı". *Tarihin İzinde Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan*. (ed. Necdet Hayta vd.). Ankara: Berikan Yayınevi.
- ZEKİ, M. (1999). *Artvin İli Hakkında Genel Bilgiler*. (çev. Hayrettin Tokdemir-Ertuğrul Tokdemir). İstanbul: Kaya Matbaacılık.

Arşiv Belgeleri

- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Kutu (K), Gölek (G), Belge (B).
- ATASE Arşivi, ORH, K: 2, G: 14, B: 14-1.
- ATASE Arşivi, ORH, K: 5, G: 42, B: 42-1.
- ATASE Arşivi, ORH, K: 9, G: 139, B: 139-1.
- ATASE Arşivi, ORH, K: 45, G: 94, B: 94-1.
- ATASE Arşivi, ORH, K: 39, G: 111, B: 111-1.
- ATASE Arşivi, ORH, K: 39, G: 3, B: 3-1.
- ATASE Arşivi, ORH, K: 49, G: 199, B: 199-1.

ATASE Arşivi, ORH, K: 49, G: 199, B: 199-2.

ATASE Arşivi, ORH, K: 49, G: 208, B: 208-1.

ATASE Arşivi, ORH, K: 71, G: 97, B: 97-1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

EKLER

<table border="1"> <tr> <td>A</td> <td>///</td> </tr> <tr> <td>B</td> <td>161</td> </tr> <tr> <td>F</td> <td>6-31</td> </tr> </table>		A	///	B	161	F	6-31	 تلغرافنامه	
A	///								
B	161								
F	6-31								
مکتوب کوندون سر کر نومر و سی ۷۰۷ تاریخ سر کر مذکور فی سنه ۱۲ دقیقه ساعت تاریخ وصول مکتوب فی سنه ۱۲ سر مأمور نوبت مأمور بخبره		عن جا رسوله الی رساله عدد کلمات	وصول نومر و سی دقیقه ساعت ۲۹ مکتوبه تلغرافخانه سنه ۱۲۹۷ فی سنه ۴۴ مأمور سوق مکاتبه						

رأبنا ریا جیکینه

روسیه لوتیون و ارتووی جیتنه اولاده هجونه کیمیا مقابله و مدافعه روسیه لویا قدر و منزهنا جمده نوبت انجونه
 روسیه لوتیون مقداری بویا مکتوبه معلوم اطمینان سوخته نظر آن ده بور یاره در بقدر سوار اولیده هجونه جیتنه اولاده
 و ارتووی جیتنه بر بقدر قوت خود بر بقدر قوت خود بر بقدر قوت خود بر بقدر قوت خود بر بقدر قوت خود
 یاره و بر بقدر سوار و ارتووی کاه عکسین ناقصه و کاه نیاید اید بو بقدره دیگر طرفه لویا مکتوبه کز دیر مداح و احسنه
 جیتنه قضاوی در بقدر سوار و بر بقدر سوار اولاده هجونه کیمیا مقابله و مدافعه روسیه لویا قدر و منزهنا جمده نوبت انجونه
 یوز بقدره عکسین ناقصه و کاه نیاید اید بو بقدره دیگر طرفه لویا مکتوبه کز دیر مداح و احسنه
 بقدره عکسین ناقصه و کاه نیاید اید بو بقدره دیگر طرفه لویا مکتوبه کز دیر مداح و احسنه
 اوی ده بور عکسین ناقصه و کاه نیاید اید بو بقدره دیگر طرفه لویا مکتوبه کز دیر مداح و احسنه
 اولاده نوبت مقابله و مدافعه روسیه لویا قدر و منزهنا جمده نوبت انجونه
 یک یوز بقدره عکسین ناقصه و کاه نیاید اید بو بقدره دیگر طرفه لویا مکتوبه کز دیر مداح و احسنه
 بقدره عکسین ناقصه و کاه نیاید اید بو بقدره دیگر طرفه لویا مکتوبه کز دیر مداح و احسنه
 استایح اینک اولاده نوبت مقابله و مدافعه روسیه لویا قدر و منزهنا جمده نوبت انجونه
 کاه عکسین ناقصه و کاه نیاید اید بو بقدره دیگر طرفه لویا مکتوبه کز دیر مداح و احسنه
 اولاده نوبت مقابله و مدافعه روسیه لویا قدر و منزهنا جمده نوبت انجونه
 حقه بواصتد بار عکسین ناقصه و کاه نیاید اید بو بقدره دیگر طرفه لویا مکتوبه کز دیر مداح و احسنه
 لکوم با عکسین ناقصه و کاه نیاید اید بو بقدره دیگر طرفه لویا مکتوبه کز دیر مداح و احسنه
 سو بوز رده اید اولاده نوبت مقابله و مدافعه روسیه لویا قدر و منزهنا جمده نوبت انجونه
 بر قاده ها دعوته جیتنه ایستنه هیدر متفق اولاده نوبت مقابله و مدافعه روسیه لویا قدر و منزهنا جمده نوبت انجونه

مکتوبه

Belge 1: ATASE Arşivi, ORH, K: 5, G: 42, B: 42-1.

(1877-78 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında Artvin ve Ardanuç'ta Rus ve Türk Askerleri ve Halkın Durumunu Bildiren, Bölgeden Görevli Yarbay Tarafından Yüksek Askeri Şûra Başkanlığı'na Gönderilen Telgraf).

تَلْغَرَفَاتِ مَآمُورِ

عن صوبه یڈیز نومرو ۱۴۴۷ ۶۵ کلات ساعت دقیقه ۵۴ سنه ۱۳۴۷

تلفرافتنامه نك محلته ارسال	واسطه سيله مركزه وصولي
ساعت دقیقه	کونڈز
مرسل اليه كوندردلديكى	ساعت دقیقه
مركزيه پكوردلديكى	بدا مخبرات
في كورد ۵۴ سنه ۱۳۴۷	۴۹ تكميل مخبرات
مأمور سر توبت	تلفرافت كشيده ايدن مأمور
مأمور سوق مكاتب	اختايدن مأمور

مايه لكاهيره با سكتايت حليته

۱۰ كورد ۹۴ مايجو تلفرافت لرين اليم تحقيقات لازم اجرا اولدوق رويه نوزك كينه شهر خيزلر اوله البته اردنوج جوتنه حيد نجاوز لرك عمل نكوره دت عنما ماره بوظنه خنويس قريسي ساندندنه ايكي نضافانوي قتل و مذبوره لره بربله جوفضتي رفته جرح ابدكلون بوزنه قانمقام سابقك بيان اوزرينه انظيرن مجري طرفنده و عليم باطوره اربع صوره سيه R بر معلومانه متد اولدوققم ۱۳۴۷

A	1-1
D	183
F	18

در وسته

Belge 2: ATASE Arşivi, ORH, K: 9, G: 139, B: 139-1.

(Derviş Paşa'dan Saray Başkâtıplığı'ne Rusların Ardanuç'ta İki Kadını Öldürdükleri ve Bir Çocuğu Yaraladıklarına Dair Bilginin Asılsız Olduğunu Bildiren Telgraf).

 تَلْغَرَفَاتِ اَمْرِ

سنه	الي	نومرو	كلمات	ساعت	دقيقة	في	سنه
١٣٢٥	عبد	٢٥٨٥	٥٩	١	١٢	١	١٣٢٥

<p>تلغرافنامه تک جمله ارسال</p> <p>ساعت دقیقه ٤٠</p> <p>مرسل الیهند کوندرلدیکی مرکزیند یکوردلدیکی سنه ٩٢</p> <p>مأمور سوق مکاتب مأمور سرتوبت</p>	<p>در علم واسطه سید مرکز و سولی کوندر</p> <p>ساعت دقیقه ١٠ ٤</p> <p>٩٢</p> <p>مخابرات تکمیل مخابرات اخذ ایدن مأمور</p> <p>تلغرافی کشیده ایدن مأمور</p>
--	--

A	111	
O	180	
F	11	

مایه لهنیم بیگنا بنجیدنه

بوکونه طرز دایری سوکتی اوکندره بولسانه زر لهنیم عومده و الیزنه بجهان نقل ایدر کسه
 حضوره بیگانه واقع کلبا نرسوزا آشکارسنده رشمه بر قنای کله اتمه لهنیم و الیزنه
 یسند بره صریح وار دنوبه طرف اولاده عومده لهنیم و عومده لهنیم و عومده لهنیم و عومده لهنیم
 محراب ایدرک رشمه لهنیم و عومده لهنیم و عومده لهنیم و عومده لهنیم و عومده لهنیم

در و لهنیم

در و لهنیم

در و لهنیم

Belge 3: ATASE Arşivi, ORH, K: 39, G: 111, B: 111-1.

(Ardanuç Dolaylarında Türk Askeri ile Düşman Askerlerinin Çarpıştığına Dair Derviş Paşa'dan Saray Başkâtıplığı'ne Gönderilen Telgraf).

دائرة اوقاف و خزانة

عن
جلالته سي

A	1/1
D	171
F	20-1

نومرو ٢٥٧٦

كلمات ٤٤

ساعت ٧

دقيقة في

سنه

تلفرافنامه تک مکتبه ارسال	واسطه سيله مرکز وصولی
ساعت دقیقه	کودز
مرسل اليه کوندرلديکی	کیجه في سنه
مرکزینده کوندرلديکی	ساعت دقیقه
سنه	بدأ مخبرات
مأمور سرنوبت	تکميل مخبرات
مأمور سوق مکاتب	الخذ ایدن مأمور
	تلفرافي کتبيده ایدن مأمور

جانبه قشقه عسکره

مقدمه اولی قوه اوره دستک برزقه عسکره ایدر اوقاف طوغری نجاوه انجسده او
جهت بولا قوه عسکره شاهانه تک قوه غولده به بکوره بر کوهت محاربه وقوه طوغری
ایریم بطفهت بزم طرفه بر کولا ضابطه وقوه لطفیه وشمه قوه غولده اوره قوه
نظامه بر اوقاف لطفهت جهت ایدر لیلیک سری قشقه ایدر بکوره انصانه قشقه
اورده عسکره اولی

Belge 4: ATASE Arşivi, ORH, K: 39, G: 3, B: 3-1.

(Ardanuç Tarafında Türk Askerleri ile Düşman Askerleri Arasında Çıkan Çatışmada Türk Tarafında Bir Kayıp Olmadığına Düşman Askerlerinden İse On Kişinin Öldürüldüğüne Dair Derviş Paşa'nın Savunma Bakanlığı'na Gönderdiği Telgrafı).

